

Andor József

Szabad beszélgetés nyelvészettörténeti kérdésekről (Interjú a 80 éves Szépe Györggyel)

Andor

Kedves Gyurka Bátyám!

Tíz év telt el azóta, hogy interjút készítettem Veled 70. születésnapod alkalmából. Most, a 80. születésnap közeledtével újból meg szeretnénk örvendeztetni a hazai nyelvészek: tanítványok kollegák és kutatók táborát egy beszélgetéssel. Ezúttal – élve a korszerű technika adta lehetőséggel – elektronikus interjút fogok készíteni Veled. Minden magyar nyelvész nevében köszönöm, hogy felkérésemet elfogadtad.

Beszélgetésünkben olyan nyelvészettörténeti kérdéseket szeretnék felvetni, amelyek a nyelvtudomány fejlődéstörténetében, különösképpen a 19. század második felében és a 20. században fordulópontokat jelentő, meghatározó és útmutató, koncepcionális értékűek voltak. Hosszúra nyúló munkatársi és baráti ismeretségünk alapján jól tudom, hogy Te a felvetendő kérdéseknek nem csupán kivételes műveltséged, olvasottságod alapján vagy jó ismerője, hanem életed nagy találkozásai során nyert közvetlen élményeid is hozzájárultak ahhoz, hogy kellő mélységű, komplex rálátásod legyen a nyelvtudomány irányvonalainak alakulására. Jelen interjú keretei között, természetesen, nem adhatunk teljes áttekintést, hanem csupán néhány érdekes momentumra, fordulópontokra hívhatjuk fel a figyelmet.

Első kérdésem mindjárt magyar vonatkozású, az időbeli áttekintést feltétlenül ezzel szeretném kezdeni. Az utolsó erdélyi polihisztornak mondott Brassai Sámuel nyelvelméletét, nyelvészettörténeti szerepét illeti. Az ő mondattani kutatásainak jelentőségét, mondhatjuk, É. Kiss Katalin fedezte fel a mai, legfőképpen a generatív nyelvtudomány számára. Áttekintve a grammatika, leginkább a mondattan és a morfológia európai fejlődéstörténetét, elmondható, hogy annak alapjai a görög filozófus Arisztotelész klasszikus logikájára és nyelv(tan)i koncepciójára épülnek, amit legfőképpen az *Orgánon* című munkájából ismerhet meg az olvasó (1979). Arisztotelész és utódainak grammatikája, ugyanúgy, ahogy az ezt követő európai nyelvtanok, sőt, az amerikai grammatikák, egészen a napjaink szintén klasszikus státusú, generatív szemléletű chomskyánus mondattani modellig kétpólusú jellegűek: a mondat-reprezentáció és annak alapjául

szolgáló proposíció konstituensei két grammatikai alappillér köré rendezettek. (Célzatosan használom itt a „rendezettek”, nem pedig a „rendeződnek” szót.) Brassainak a 19. században ismertetett mondattanában is felismerhetők a két-pólusosság jegyei (1885). Ugyanakkor viszont az ő modelljében a két-pólusosság – nézetem szerint – nem képez kiindulópontot, hanem inkább a reprezentációt illető következményt (alapvető mondattagolása nem a konvencionális alany és állítmány alapú, hanem inkább az információ kommunikatív elrendeződését szem előtt tartó (az előkészítő részt – ’inchoativum’ – követi az állítás kifejezésének lexikája), merthogy az alapot feltétlenül az igecentrikusság (fel)tételezése jelenti. Az ige – mai szemszögből, George Lakoff 1966-ban publikált fontos tanulmánya nyomán azt mondhatjuk, a ’verbális’ – köré rendeződnek a mondat proposicionális tartalmának lexikális elemei, az ún. igehatározók (Lakoff 1966). Ez a felfogás tehát az ige, azaz a verbális primátusát vallja. Ez viszont nem a klasszikus európai filozófiai-logikai alapokra, elsősorban Arisztotelész tanaira épül, nem két-pólusú, hanem monopoláris, mely felfogás az európai tradícióktól egészen eltérő indíttatású, elsősorban a klasszikus indiai filozófiában és logikában találja meg gyökereit. Grammatika-történetileg pedig ősenek az óind grammatikus, Pānini nyelvelméletét kell tekintenünk (Cardona 1997). Csakhogy Pānini nézeteinek jelentőségét a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben a holland Frits Staal és az amerikai Paul Kiparsky fedezte fel a modern nyelvtudomány számára (Kiparsky–Staal 1968), monopoláris grammatikáját, ún. kāraka elméletét ugyancsak Paul Kiparsky értelmezte (1979), mely elméleti modell közvetlen összefüggésbe hozható Brassai Sámuel egypólusú indíttatású grammatikájával, mondattanával. Ez azt jelentheti, hogy Brassai nyelvfelfogása ebben a tekintetben elsősorban nem az európai tradíciókban gyökerezik. Ismereteim szerint Brassai foglalkozott a szanszkrit nyelvvel, tanulmányozta és oktatta is azt. Hogy Pānini grammatikáját, nyelvfelfogását mennyire ismerte, arról – az én tudomásom szerint – eddig nincsenek közvetlen bizonyítékaink. Minden bizonnyal érdemes lenne ezzel kapcsolatban megvizsgálni Kolozsvárott található jegyzet- és kéziratgyűjteményét (Lőrinczi 2005).

Erről a kérdésről egyszer, mintegy másfél éve, vonaton ülve, már beszélgettem Veled. Érdekes dolgokat mondtál el nekem akkor érdeklődésemre az egypólusú vs. két-pólusú grammatikák viszonyáról, fejlődéstörténetéről és nyelvtudomány-történeti szerepéről, Brassairól, a beszélgetés közben hivatkozva az arab eredetű grammatikák történetére is. Szeretném, ha közreadnánk gondolataidat a jelen interjú olvasói számára is.

Szépe

Kedves Jóska!

Megtisztelsz, hogy tíz évenként megkérdezted a véleményemet mindenféléről, amiről fölteszed, hogy nekem volna arról érdekes mondanivalóm. (Néha tényleg eszembe jut olyasmi, amire általában nem gondolok.)

Időközben valamennyire foglalkoztam a 20. századi nyelvészet egyes kérdéseivel; ezek azonban leginkább a saját magam által megtapasztalt (tehát nemcsak olvasott, viszont nem is szabályokhoz vezető) emlékeimen alapultak. Inkább tanúja voltam, mint művelője a nyelvészet fő vonalának (s nemzetközi viszonylatban ez is csak kb. 1986-ig tartott).

Az elméleti igényű nyelvészet (bármely kiemelkedő részében) ma már elsősorban professzionálisan művelhető. Mindegyiknek szabadon választható fejezete a nyelvészet egészének vagy saját kutatási irányának előtörténete.

Mivel pedig én életem második felétől egyre inkább a nyelvészet alkalmazásával foglalkoztam, nekem kiegészítő passzióknak maradtak meg a különféle történeti kirándulásaim.

Mindössze néhány megjegyzést, széljegyzetet teszek gazdag tartalmú kérdéseidre. (Felhívom a figyelmedet arra, hogy ezek túl jó kérdések: azt implikálják, hogy Neked voltaképpen kész monográfiák léteznek az elmédben ezekről a témákról, de szeretnél megtudni néhány, még le nem írt vélekedést is ezekkel kapcsolatban.)

Először Pāniról. Még 1950 és 1953 között Hutterer Miklóssal együtt tanulunk róla a budapesti egyetemen Gaál László (1891–1964) egyetemi magántanár (később debreceni latin professzor) szanszkrit kurzusain. Akkor azonban ez nem nagyon jött össze, mert az volt az előfeltétele Pānini tanulmányozásának, hogy megértsük az eredeti szöveget. A szanszkrit írás és a szöveg kezelése azonban nagyon lassan fejlődhetett volna olyan szintűvé, hogy magát a művet grammatikaelméleti fontosságában méltányolni tudtuk volna. Aki ezen az akadályon sikeresen átküzdötte magát, abból már indológus egyetemi oktató lett, mint Vekérdi Józsefből. Itt jegyzem meg, hogy ezzel párhuzamosan Harmatta Jánostól latin nyelvtörténetet is tanultunk; ez jóval sikeresebb volt (én akkor már legalább egy évtizede foglalkoztam latinnal).

1964 őszén a Columbia Egyetemen Uriel Weinreich alig hitte el, hogy előfordulhat az, hogy valaki szanszkritül tanul szemesztereken át, és nem tudja blattolva olvasni. (Nota bene: a két tucatnyi hallgatóságban senki más nem tanult előzőleg szanszkrit nyelvet.) Ettől kezdve azonban nyilvánvaló volt számomra, hogy a görög logika mostohatestvéreként létrejött indo-európai szintaxisnak léteznek alternatívái. (Itt jegyzem meg, hogy Weinreich szisztematikus nyelvészettörténeti kurzusából ér-

tesültem az arab és perzsa grammatikusokról is; ezeket azonban ennyire sem tudtam méltányolni a szükséges alapok ismeretének híján.)

Weinreich és egy-két megelőző emlék miatt nem hatott rám drámai erővel, amikor megjelent és nevezetes lett Charles N. Li és Sandra A. Thompson műve: „Subject and topic: a new typology of language” [„Az alany és a topik: egy újfajta nyelvtipológia”] (1976). Li nyilván kínai származású volt, a kínai mondattanban abszurd lett volna a görög logikán alapuló indoeurópai sémák követése.

Nekem erről nem Brassai jutott eszembe, hanem Elekfi László idevágó munkássága. Elekfi László kutatásai révén (valamint a budapesti egyetemen akkor még meglévő hagyományainak nyomán) utána tudtunk nézni a 19. század végi magyarországi „nem újgrammatikusok” munkásságának. Őket a magyar szórend sajátosságai foglalkoztatták igen nagy mértékben. (Egyébként Deme László, Tompa József és nyilván mások is ismerték ezt a hagyományt.)

Másodszor az időközben megismert Brünni Iskola (azon belül is Firbas), amelynek tanulságait Dezső Lászlóval felhasználtuk 1967-ben publikált tanulmányunkban (Dezső–Szépe 1967, 151–184.). Én ugyanis a választóvonalat nem az „egy pólusú” és „két pólusú” között véltem fontosnak, hanem (a) a mondatot klasszikusan két részre osztó „*subiectum/predicativum*”-modell, (b) a mondat szórendjét, hangsúlyozását rugalmasan kezelhetővé tevő modellek között. (Egyébként már Chomsky *Aspect*-jében is megjelent a *topic és a focus* fogalma.) Fillmore munkásságát (amelyet 1965-ben ismertem meg) szintén ide soroltam magamban.

Itt térve rá Brassaira, azzal kezdeném, hogy ő egyike volt az – akkoriban a pesti egyetemen uralomra jutó újgrammatikusokhoz képest – figyelemre méltó „out-sider”-eknek: neki sem volt bölcsészdiplomája, de lenyűgöző tudású polihisztor, hosszú életű, és „világítótorny”-szerűen egyedül álló személyiség volt. Brassai, természetesen, tájékozott lehetett közvetlenül is szanszkrit kérdésekben (vö. Lőrinczi Réka: „Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről” (2005)).

É. Kiss Katalin történeti érdemét abban látom, hogy a Brassai-féle hagyományt összekapcsolta a generatív szintaxissal, föltehetőleg Thompson és Li eredményeinek figyelembevételével.

Nota bene, a 19. század végi magyarországiak esetében meg kellene nézni, hogy mennyien tekintették az alanyt (az egyik) ige-határozónak. S ugyanakkor azt is meg kellene nézni, hogy a csak agglutináló típusú nyelveket ismerő anyanyelvűek hogyan írták le a mondat központi konstellációját.

Az „egy pólusú” mondatelemzések nem is olyan ritkák. Össze kellene szedni, hogy a „nem mainstream” francia kutatók hogyan vélekedtek erről. Lucien Tesnière alighanem „egy pólusú” grammatikus volt (1959). Nagy hatást gyakorolt a német függőségi grammatikákra (Jean Fourquet közvetítésével). Ebben a tekintetben már

összeérték a szálak: az orosz matematikai nyelvészek és az amerikai számítógépes nyelvész David G. Hays ugyancsak függőségi grammatikát művelt.

Még egy megjegyzésem George Lakoffról, aki a későbbiekben a kognitív nyelvészet egyik első művelőjének számított: 1965-ben az M.I.T.-n elsősorban arról volt nevezetes, hogy az átlagosnál jobban ismerte a grammatikára vonatkozó ókori műveket; mi ezt hallgatólagosan annak tulajdonítottuk, hogy az akkori felesége, Robin Lakoff kiváló latinista volt. G. Lakoff egyébként akkoriban Arisztotelész (filozófiai-logikai-nyelvi) kategóriáinak általánosságban volt a híve; ekkoriban még nem került annyira előtérbe az egy pólusú mondat-szerkezet.

Andor

Tudom, hogy beszélgetésünk során olyan kérdéseket vetek fel, amelyekre természetüknél fogva nincsenek, nem is létezhetnek kész válaszok, csupán elgondolások, mivel ezek alapos jövőbeli kutatómunkát igényelnek. De éppen emiatt szólítalak meg Téged, hogy tapasztaltságod, akár személyes szakmai élményeid folytán felvess olyan tényezőket – látható módon már az első kérdésemre adott válaszdobban is felvetettél –, amelyek irányt adóak, útmutatók lehetnek a jövő kutatásaira vonatkozóan, talán nem is csupán, vagy nem is igazán nekünk, hanem a téma iránt érdeklődő, elhivatottságot mutató, alázatos kutatómunka végzésére fogékony tanítványaink számára. Ezért kérdezlek hát Téged, a „Nagy Öreget” ezekről.

Visszatérve Brassaira. Kérdés, hogy az ő nyelvelméletét, főként mondat-tanát a nyelvtudomány, még a hazai is, miért felejtette el oly sokáig, miért nem volt/lett az meghatározó hatású. Az, hogy nemzetközileg nem vált azzá, nyilván azzal indokolható, hogy legfőképpen magyar nyelven publikálta nézeteit, vagy legfeljebb németül, alapvetően von der Gabelentz (1891) mondatelméletével, nézeteivel vitatkozva. Halála után viszont elméleti modelljét, ami életében radikálisan új volt, egyszerűen „hidegre tették”. Miben látod Te ennek az okát?

Miközben pedig – ahogy azt nekem adott válaszdobban Te is említéd – a 20. században megjelent a Prágai Iskola nyelvelméletében, elsősorban Vilém Mathesius munkáiban, a funkcionális mondatperspektíva fogalma, a mondat kommunikatív szemléletű tagolása, amely a hagyományos nézetekkel szemben a mondat aktuális tagolásában az ún. 'téma' és a 'réma' kettősségét, viszonyát specifikálja. Az iskola egyik legkiemelkedőbb, későbbi alakja, a Brnóban oktató Jan Firbas funkcionális mondatperspektíva elméletének (1992) tulajdonképpeni megalapozói az iskolán belüli tanárai, Mathesius és Josef Vachek voltak. De a Brassait olvasó, és egyúttal a Prágai Iskola reprezentánsainak nézeteit is ismerő magyar nyelvész (nem csupán a generatív nyelvészetet gyakorló kutató) számá-

ra azonnal felismerhető a párhuzam az elméleti modellek hasonló koncepciója között. Brassai mondattana a verbális centrikusság primátusát valló egypólusú grammatikai beállítottság mellett egyúttal markánsan kétpólusú is, mondatinak aktuális tagolását az 'inchoatívum' és az ún. 'zöm' viszonyrendszere képezi. Könnyű felismerni a párhuzamot az előbbi és a prágaiak 'téma' (mai terminussal kifejezve 'topik') fogalma, valamint az utóbbi és a prágaiak 'réma' (vagy a ma alkalmazott terminusnak megfelelően 'komment') fogalma között. Csakhogy Brassai mindezt a prágaiakat megelőzve számos évtizeddel, már az előző, a 19. században leírta. Nézetei mégsem váltak nemzetközileg elismertté vagy akárcsak ismertté. Ráadásul ő valósította meg az egypólusú és a kétpólusú grammatikák egységét, a fentebb körvonalazott funkcionalista szemléletével. Talán az lehetett nézetei elfelejtésének – a publikálás nyelvi korlátozottsága mellett – a másik oka, hogy az ő idejében a nyelvtudomány még nem volt kész a funkcionalista, kommunikáció központú nézetek befogadására, mivel – ahogy az első kérdéssel körvonalaztam – túlzott mértékben az arisztotelészi logikai szemlélet s az erre épülő deskriptivizmus befolyása alatt állt.

Szépe

Egyetértek abban, hogy Brassainál helyükre kerültek bizonyos alapvető kategóriák. Annyi megmaradt a két-pólusú grammatikákból, hogy ezekkel „konvertálható” maradt. Nem ismerem Brassai logikai nézeteit, de abban az időben (ha jól emlékszem, akkor legalább 1892-ig) nem kérdőjelezték meg a régi „kijelentés-kalkulust”; tehát a régi logikának, az abból maradt szintaxisnak megmaradt bizonyos nyelvi fontossága.

Brassai azonban nem ismételtető grammatikus volt, hanem eredeti gondolkodó, s mint ilyen, természetesen „outsider” a grammatikusok nagy részéhez képest. (Utána kell nézni annak, hogy vagy nyelvtörténeti, vagy komparatvizitikai, vagy pszichológiai jellegű ideák voltak jelen a 19. század mondattanaiban. Ezért nem volt olyan borzasztó nagy hátrányban egy szemorvos vagy egy filozófus, vagy egy polihisztor ezekben a kérdésekben. A nyelvészetnek ez a mindenki által művelhető jellege szűnt meg többé-kevésbé de Saussure rendszerezése után.)

A fővonalon kívüliek megismerésének voltak/lehetek előnyei: például a franciák akarva-akaratlan ráakadhattak Weilre (1844), a lipcsei iskolázottságuk (akiket az indoeurópai nyelvcsaládon kívüli nyelvek is érdekeltek) megismerhették von der Gabelentz munkásságát. (Mintha de Saussure őt is hallgatta volna Lipcsében.)

Békés Vera *A hiányzó paradigma* című könyvében (1997) megpróbálja elhelyezni Brassait a paradigmán kívüliek közé. Ez sikerült is, de csak a szűkebben vett magyarhoni nyelvészeti paradigma viszonylatában. Egyébként ez lehetne a nemzet-

közi elismerés hiányának a magyarázata is. Továbbá nem hiszem, hogy holta után „hidegre tették” volna Brassainak tényleg úttörő meglátásait; dehát nemigen volt olyan tanítványi köre, amelyik folytathatta volna ezeket a kutatásait. Tudtak róla, de nem ez volt a közvetlen tematikájuk.

A „magyarhoni” és a „nemzetközi” (vagyis németországi, franciaországi, angliai) elismertség között ott volt az osztrák–magyar monarchia, mint átmeneti földrajzi keret. Mit tudtak egymásról a prágaiak, brünniek, pestiek, kolozsváriak? A történészek tudhattak egymásról; például Palacký nevezetes prágai történész meglátogatta a 19. század derekán a Habsburg-birodalom keleti részét, s arról nagyon tanulságos beszámolót készített. A Grazba került németországi Hugo Schuchardt és tanítványa, Leo Spitzer – valamivel később, de még mindig az osztrák–magyar monarchia idején – a *Magyar Nyelvőr* munkatársai voltak; de anti-„saussure-iánusok”. Egyébként most kezdik felfedezni Schuchardot; érdemes odafigyelni ennek a romanistának a nyelvtudomány néhány alapkérdéséről tett megjegyzéseire.

A *funkcionalizmus* – hacsak nem tévedek nagyot – nem volt elismert műszó a nyelvészetben. (Érdeemes megnézni, hogy honnan adaptáltak a nyelvészek ezt-azt közvetlenül vagy más szakmákon át, mindenféle forrásokból, például a botanikus Goethétől.)

Visszatérve Brassaira, megismétlem, hogy egy „nem indoeurópai” nyelv esetében a szórendnek és a mondat-hangsúlyozásnak (esetleg a mondat-hanglejtésnek) a vizsgálata szükségszerűen elhagyja a logikai kereteket, s voltaképpen „kommunikációs” keretben történik. (Talán ez pontosabb műszó, mint a „funkcionális”.) De Brassai nemzetközi elismertsége nem ettől függhetett, hanem a már említett sokszorosan periferikus helyzetétől. Én ebben nem látok különleges problémát.

Egy megjegyzés a csehekről. A Prágai Nyelvész Kör pedig Villém Mathesius szervező munkája révén csak a 20. század második évtizedének a végére jött létre; de teljesen nemzetközi volt; először kevés volt benne az igazi prágai (a későbbiek során az első nagy generáció tanítványai és maradványai már egy másik nyelvészettörténeti nemzedéket képviselnek.) A brünni iskolának (amikor én ott jártam) szemmel látható feje Bohuslav Travníček volt. Az elsősorban fonológus és grafematikus-specialista Vachek ugyan Brünnben tanított, de tipikusan prágai ember volt. Firbas provenien-ciáját nem ismerem, de (ha jól emlékszem) ő a brünni megközelítések keretében igyekezett maradni; vagyis nem volt a prágai iskola tagja. (A cseh nyelvészettörténet belső kérdéseiről meg kellene kérdezni egy odavalósi embert.)

Még egy apró megjegyzés: „az arisztotelészi logikai szemlélet” s az erre épülő „deskriptivizmus” között, ahogy írod, én nem látok nagyon szoros kapcsolatot. (a) a logikában alapesetben kizárólag szinkronia lehetséges; (b) az arisztotelészi szintaxisnak nem nagyon voltak a 19. század végén ösztönző, új eredményei: iskolai tankönyvekben élt, és az egyetemi tanárok szükségesnek tartották, hogy bevezető

előadásokban vagy összefoglaló művekben ezzel is foglalkozzanak; (c) a de Saussure előtti grammatikában nem az adott rendszer volt a lényeges, hanem az „oksági összefüggések”, amelyek lehetnek (i) diakrón, (ii) rendszerszerű, (iii) „funkcionális” *avant les lettres*; (iv) másféle tudományból, például az akkoriban kibontakozó pszichológiából való; (v) vagy keverve a fentieket.

A „deskriptivizmus” föltehetően módszertani kényszerből került az amerikai indián nyelvek leírásába (ugyanis nem volt ismeretes a történetük). Ezt erősíthette az amerikai pragmatikus filozófia (amelyet én nem nagyon ismerek), valamint közvetve a behaviorizmus. Mindezekhez szinte ráadásként társult Ferdinand de Saussure, akiről egyesek az 1930-as években hallottak arrafelé, de csak 1945 után jelent meg a Saussure-fordítás.

Andor

Érdekes, amit a funkcionalizmus szemléletéről, módszeréről és leginkább a terminus felvetődéséről mondasz. Firbas funkcionális mondatperspektíva elméletét, elemző módszerét, azt hiszem, alaposan ismerem. Vele baráti viszonyban is álltam. Arról, ahogy a funkcionalizmus terminusát válaszdoban felvetted, eszembe jut egy régi kérdésem, amit – sajnos, amíg élt és kapcsolatban álltunk – nem tettem fel neki: miért éppen ’funkcionális mondatperspektíva’ névvel illette vizsgálatának tárgyát? Miért nem a ’kommunikatív’ szót használta a ’funkcionális’ helyett? Beleolvasva 1992-ben angol nyelven publikált, munkásságát összefoglaló monográfiájába, annak előszavába, azt találjuk, hogy Firbasnak tanára, Josef Vachek tanácsolta ennek a terminusnak vagy pedig a ’kommunikatív dinamizmusnak’ a használatát (1992, xii). Firbas elemzésének alapvető tárgya az volt, hogy megállapítsa, hogyan „funkcionál” a mondat egy adott kommunikációs pillanatban, helyzetben. Ennek kapcsán vetődött fel a mondaton belüli egységek perspektivizációjának vizsgálata olyan formában, hogy azt vizsgálta, az egyes egységek különféle pozíciókba történő mozgatása, azaz perspektivizációja, milyen módon befolyásolja az adott mondat kommunikatív tartalmát. Érdeklődésének középpontjában az állt, hogy megállapítsa, a mondat kommunikatív funkcionális tagjai hogyan, milyen feltételek között és milyen fokon, milyen mértékű kommunikatív dinamizmussal, potenciállal járulnak hozzá a kommunikáció előrehaladásához (1992:7–8). Ez az a szemlélet, amit én Firbas megközelítésében a funkcionalizmus megvalósításának érzek, ami alapvetően a szövegiség, a diskurzus vizsgálatának irányába mutat, túlmutatva a Prágai Iskola szintaktáinak sajátosságos, a hagyományos mondattani vizsgálatoktól radikálisan eltérő, a későbbiekben a nyelvészeti pragmatika és szintén a szövegten irányába fejlesztett topik–fókusz alapszerkezetű mondattanokon. Fir-

bas ugyanis a mondatot nem önmagában, hanem a szöveg részeként értelmezte, annak ellenére, hogy munkájában a 'funkcionális mondatperspektíva' megvalósulását elemezte a mondat határain belül. A 'mondat'-én, bár könyvében, tanulmányaiban már elvétve megtaláljuk a nyelvészeti pragmatika vizsgálatának alapegységeként meghonosodott 'megnyilatkozás' terminusát is. Számos prózai szövegben elemezte elméleti keretei között a diskurzus előrehaladását, elsősorban azoknak a szövegösszetartó erőknek a vizsgálata folytán, amelyeket Petőfi szövegtani modelljében (1998, 2004) a konnexitás és valamennyire a szövegkohézió körébe sorolnánk. Mai követői, tanítványai is ezt az irányvonalat követik, a szöveg, a diskurzus szempontú mondattan kutatását művelik (lásd pl. Adam 2006). A szövegiség irányába mutató funkcionális szemléletű mondattan vizsgálatának hasonló stációin haladt végig Firbas prágai pályatársa, František Daneš is, a mondatközpontú, topik–fókusz alapú formálisabb, s egyúttal formalizálabb prágai szintakták kutatásainak árnyékában.

A kérdés tehát az: miért nem 'kommunikatív mondatperspektívának' nevezték vizsgálatuk skópuszát, miért a nem kellőképpen definiált 'funkcionális' jelzőt használták? Továbbá – s itt visszakanyarodok Brassaihoz – miért éppen Prágában alakult ki az a mondattan, a hagyományos mondattan felfogásától radikálisan eltérő kommunikatív szemléletű szintaxis, s miért éppen a múlt évszázad mintegy harmadától kezdve, folyamatosan máig fejlődve, holott Brassai mondattanát is már ez a szemlélet uralta? Ismereteim szerint a Brassaiéhoz vizsgálatának tárgykörében (és valamennyire szemléletében is) hasonló gabelentzi szintaxis nyomán Németországban sem a kommunikatív szemléletű mondattan modell kidolgozásának igénye képezte a kutatás főcsapását.

Szépe

Erre mondják németül, hogy „bin ausgefragt”.

Te szemmel láthatóan jobban ismered Firbast, mint én. Daneš esetében valószínűleg ugyanaz a helyzet. (Annak ellenére, hogy Dezső Lászlóval együtt egy Daneš által szerkesztett kötetbe írtunk: „Two problems of topic-comment” (1974)). Sőt Vacheket is elsősorban grafematikusként ismertem; recenzeáltam *Written Language Revisited* című könyvét (Szépe 1993).

A funkcionális (általános módszertani) műszó a nyelvészetben a 20. század első felében (tudomásom szerint) azt jelentette, hogy nem a *formá*-ból indul ki, hanem a *funkció*-ból. A *forma* akkoriban többfélét jelentett, illetve hívott elő a nyelvészek megelőző ismeretanyagából: (a) leginkább az indoeurópai morfológiai formát, (b) az eszközfonetika által megújított fonetikából a materiális hanganyag különféle leírásait, (c) a klasszikus (alany/állítmány) mondatszerkezetet. A Prágai Nyelvész

Körben többen is foglalkoztak azzal, hogy a fonológia/fonetika viszonyában a fonológiát funkcionálisnak tekintsék, s ezt transzferálják a nyelv leírásának egyéb szintjeire.

A kommunikáció sem műszóként, sem központi módszertani elvként nem volt divatban akkoriban. Sapir volt az egyetlen, aki ezt a fonológiával összekapcsolhatta (vagy összekapcsolhatta volna) 1921-es tanulmányában, mivelhogy kulturális antropológusként kiválóan ismerte a nyelvi kommunikáció szociálpszichológiai kereteit. (J.R. Firth is megtehetette volna; mint ahogy Gombocz Zoltán is [majd az ő nyomán Pais Dezső és Szabó Dénes is]). A kommunikáció szemlélete valószínűleg kifejlődött sok periférikus helyen, például Magyarországon Karácsony Sándor műveiben; de ez nem kapcsolódott első osztályú nyelvészethez (annak ellenére, hogy Karácsony Genfben is tanult a de Saussure utáni időkben). Nézd meg az oroszokat, például Jakubinszkijt, Polivanovot, Volosint és Scserbát, hogyan közelítettek ők ebben az irányban a komplexebb mondatszemlélet felé. A dinamikus szemlélet pedig – gondolom – más szempontból nem volt járható út abban a korban, amikor a kutatófélék még hallottak a fizikai újításokról is.

A Prágai Nyelvész Kör voltaképpen egy nyelvészeti innovációs központ volt, tudományelméletileg létrehozta a „részleges nyelvelmélet”-et (a nyelv egyik szintjére), s igyekeztek azt általánosítani, de nem vitték túlzásba (valószínűleg azért, mert jelen volt de Saussure feltétlen tisztelete).

Nota bene Halliday voltaképpen Firth második-harmadik generációs tanítványa, s már az 1970-es években nagyon sokat megírt a szöveg-kohézióról (Halliday–Hasan 1976). De mindez a szöveg formális felfedezésével függ össze. Zellig Harris utolsó nevezetes írásai erre mutatnak: ha jól emlékszem ő egyrészt óriási mondatnak tekintette a szöveget, másrészt fölfedezte az eltérő formájú mondatok közti szemantikai rokonságot vagy azonosságot (1991).

Fillmore (1968) a „Case for Case”-ben voltaképpen abban az irányban is kinyitotta a gondolkodást, hogy (ma úgy mondanánk) kommunikációs szerepeket rendelt a mondat belsejében található elemekhez. Az 1960-as évek közepén már közhely volt, hogy a mondatok szövegben léteznek; de ennek először alig volt több szabálya, mint Quintilianusnál. (A pronominalizáció volt az egyetlen szigorú művelet ezen a szinten.) Szinte egyszerre jelentkezett a szöveg/mondat problematika a franciáknál és a nyugat-németeknél is.

A pragmatika akkoriban *in statu nascendi* volt: Charles Morris hozta közel a szemiotika keretében a jelrendszerek leírásához. Azt megelőzően egy (nem első osztályú) amerikai filozófiai iskola volt. Európában pedig évszázadok óta mindenfélét jelentett a szó, nagy-nagy távolságban a nyelvészettől, pszichológiától stb.

Brassairól továbbra sem tudok újabbat mondani: nem szerepelt az irányadók között: (a) régen volt, (b) messze volt, (c) nem volt egyetemi nyelvészeti katedrán,

(e) sokat írt magyarul, (f) a magyarra hegyezte ki az újításait. Tehát az lett volna a feltűnő, hogyha divatba jön, és abban marad. A másik: von der Gabelentz sorsa már elgondolkoztatóbb; ez volt Hutterer Miklósnak is élete végén Grazban a nagy problémája.

Andor

Negyedik kérdésem közvetlenül kapcsolódik az előzőhöz, a Prágai Iskola 'funkcionalizmus' fogalmának és a fogalom alkalmazásának problematikájához. Közismert a nyelvészettörténetben jártasak számára, hogy az 1926-ban megalakult iskola egyik alapító tagja (Mathésius mellett) az orosz Roman Jakobson volt, akinek munkásságát magyar fordításban épp a Fónagy Iván és általa szerkesztett válogatott műveinek közreadása révén ismerhették meg a magyar kutatók (1972). Jakobson, de Saussure és az alapvetően pszichológus, de nyelvészként is kiváló Karl Bühler hatására a prágaiak klasszikus időszakában a funkcionalitás körvonalazásával és értelmezésével, hat funkció (mégpedig az ún. referenciális, a poétikai, az emotív, a konatív, a fatikus, és a metalingvisztikai) nyelvre vonatkozó azonosításával gazdagította a prágaiak nyelvelméletét, továbbfejlesztve ezáltal de Saussure nézeteit. Könnyű a jakobsoni funkciókban felismerni az utat a mondatközpontú szemlélettől a szövegek központúság, sőt, a későbbiekben – ugyan nem prágai indíttatásra – rohamos fejlődésnek induló nyelvészeti pragmatika felé mutató, azaz a nyelvhasználat kérdéseit kutató szemlélet irányába. Jól tudjuk, Jakobson a vizsgálat tárgyát is radikálisan kiterjesztette a szövegiség egyéb kifejeződő formáira, így például a poétikára, a zenére, meghatározó hatást gyakorolva ezzel a szemiotika tudományának fejlődéstörténetére. A Prágai Iskola nyelvelméletének fejlődéstörténetét áttekintve azonban azt találjuk, hogy a mondatközpontú (ugyan az aktuális mondattagolás révén a pragmatika irányába mutató) szemlélet meghatározó volt és maradt az Iskola történetének későbbi szakaszaiban is. A szövegszerveződés kommunikatív szemléletű vizsgálatával leginkább az általa Brünni Iskolának nevezett ág reprezentánsai kezdtek foglalkozni a klasszikus időszakhoz képest jelentős időeltolódással. Hogy látod Te, aki Jakobson tudomásom szerint személyesen is ismerted (ugyan nyilván életének későbbi, az USA-ban töltött időszakában találkoztl vele), az ő szerepét a Prágai Iskola funkcionális szemléletének kialakulásában/ kialakításában, valamint a későbbi keletű, szövegtani szemléletű kutatási irány térnyerésében? Hatására miért nem korábban, már az Iskola klasszikus fénykorában irányult a kutatás figyelme a szövegek, a szövegiség vizsgálata felé?

Szépe

A nyelv kommunikációs funkcióit Jakobson az 1959. évi konferencián adta elő; ennek fordítása található meg *Hang – Jel – Vers* című magyar nyelvű válogatott írásaiban (1972).

Hogy a hat funkció hogyan jött össze, azt Sebeok Tamás összefoglalta egy tanulmányban, amelyik magyarul a *Nyelvtudományi Közlemények*-ben jelent meg (1964). (Én fordítottam Cambridge-ben.)

Sebeok elmondja, hogy Bühler három „funkcióját” a Shannon–Weaver-féle három (táv)közlési funkcióval kapcsolta össze. Sebeok megadja ennek a geometriai keretét is.

Jakobsont inkább a költészet, ennek révén a poétikai funkció érdekelte. Semmi jele sincs annak, hogy őt és kortársait (kivéve a zseniálisakat, mint Jespersen, Sapir, Firth, majd Hockett) minden kérdés érdekelte volna, ami később fontossá vált. Chomskyt sem érdekelte a szöveg, mint olyan. (*Nota bene*, Harris „felfedezte” a szöveget; de őt az érdekelte, hogyan lehet mondattani eszközökkel a mondatnál terjedelmesebb nyelvi darabokat elemezni.) Az 1959-es konferencián résztvevők összetételét egyébként érdemes volna megnézni: irodalom-történészek és kulturális antropológusok is nagyon hasznosan hozzájárultak annak a panorámának a kialakításához, amelyet Jakobson a zárószavában összefoglalt.

A szöveg a nyelvészet fő sodrásától távolabbról indult, egyszerre a német, a francia és az angol nyelvű nyelvészet körüli diszciplínákból, mint a szemiotika, retorika, nyelvészeti poétika, diskurzus-elmélet stb. Ennek kifejlődésében és elterjedésében a legjobb példa Petőfi S. János. (Ő már publikált, amikor Kiefer Ferenc még nem ismerte el a szövegelmélet legitimitását.)

A prágaiakat a szöveg, mint olyan, csak marginálisan foglalkoztatta. A brüniek esetében ez szintaktikai probléma volt, s csak később derült ki munkásságuk fontossága a szöveg vizsgálatának több mozzanata számára. Más kérdés, hogy a prágaiak a meglévő stilsztika és a nyelvi sztenderdizálás területére is transzferálták központi tematikájuk alapelveit. Például Havránék máig alapvető cikket írt a „nyelvművelés” számára.

Nekem ez nem első kézből való emlékem, de megjegyzem, hogy a zenetörténet és a művelődéstörténet keretében előforduló nyelvi problémák megoldásának segítésében is túlmentek a prágaiak központi tematikájukon.

Te láttad valahol a *szöveg* terminust Brassai Sámuel által leírva? S hol van annak a bizonyítéka, hogy Jakobson, akár a mondatot, akár a szöveget központinak tekintette volna? Ha jól emlékszem, akkor ő nagyobb léptékben gondolkodott, mint az *emberi agy*, a *társadalom (társas lét)*, a *kultúra*, a *művészet*, hogy ezeket rögtönözve összeszedjem.

Andor

S mi a véleményed a lengyel származású Baudouin de Courtenay nyelvelméleti szerepéről? Ismerjük, ő már de Saussure előtt megkülönböztette a *nyelvet* (*langue*) és a *beszédet* (*parole*), s ehhez kapcsolódóan körvonalazta az ún. belső- és külső nyelvészet fogalmát, feladatait. Máté Jakab nyelvészettörténeti tankönyvének releváns fejezetéből megtudhatjuk (1997, 119), hogy de Saussure-rel ellentétben őt elsősorban nem a *nyelv* társadalmi jellege, hanem inkább egyéni vetülete érdekelte, mégpedig a morfológia iránti érdeklődésének következtében igencsak strukturalista módon. Hogy de Saussure-nél valóban annyira nagy hangsúly helyeződik-e a *langue* társadalmi aspektusára, arról majd a későbbiekben foglak kérdezni. Itt most csupán de Courtenay szerepéről kérdezem véleményedet. Ismereteink szerint nála a *nyelv* és a *beszéd* reflexív viszonyban állt egymással, ő nem hangsúlyozta a *langue* primátusát olyan módon, ahogyan ezt a megkülönböztetést sokan (később majd még erre is kitérünk) Saussure-nek tulajdonították.

Azt lehet olvasni, hogy de Courtenay nézetei amiatt nem tudtak meghatározóvá válni a nyelvelméleti gondolkodás történetében, hogy ő a távoli Oroszországban, Kazanyban dolgozott. Nézetei azonban levelezése és tanítványai közvetítése révén eljutottak de Saussure-höz, valamint a Prágai Nyelvész Körhöz is. Ne felejtjük el, hogy bár őt alapvetően az ún. Kazanyi Iskola alapító tagjának tartják, életének második szakaszában már Lengyelországban dolgozott, azaz közelebb került a nyelvtudomány fontos európai műhelyeihez. De talán róla is elmondható az, amit Te Brassai ismertségével kapcsolatban úgy fogalmaztál meg, hogy munkássága az uralkodó tendenciákkal, szemléletmóddal szemben akkor még magányos szigeteket alkotott, s emiatt sokáig „outsider”, nem kellőképpen ismert és elismert maradt? Ismereteid szerint volt-e hatása megfogalmazódó strukturális nézeteinek a prágai strukturalizmusra?

Szépe

Attól tartok, ismét csalódást fogok okozni, mert alig akad mondanivalóm erre a kérdésedre. Sajnos, (magyar, német, angol, orosz stb.) könyveim nagy részét 2001-ben Pécsen hagytam a tanszéki könyvtárnak; azok attól kezdve ott állnak katalogizálás nélkül az egyetemi irodámban.

Jan Baudouin de Courtenay-ról először néhány nem nyelvészeti megjegyzés.

A családneve volt a *Baudouin de Courtenay*, két – keresztes háborúk óta – nevezetes francia nemesi család nevének összekapcsolása. (Ugyanabból a családból Kurtenay Jolánta magyar királynő volt.)

Jan Baudouin de Courtenay voltaképpen lengyel identitású ukrán volt. Az orosz cári birodalom több egyetemén volt professzor (köztük az észtföldi egyetemen is, valamint a két nagy lengyel egyetemen, Szentpétervárott és Kazányban). Lengyelország függetlenné válása után köztársasági elnökségre is pályázott (mint Finnországban a finn nyelvész Setälä), de nem választották meg. Eszperantista volt, mint Jespersen és Bárczi Géza.

Néhány nyelvészeti megjegyzés.

Viszonylag rövid ideig volt Kazányban. A Kazányi Iskola – azt hiszem – annak köszönheti a hírét, hogy egyik ottani tanítványa volt Nikołaj Kruszewski, fiatal (tényleg) lengyel nyelvész, aki a modern fonológiának legalább két vonatkozásban előfutára volt (Jakobson szerint): (a) a fonémának disztinktív jegyekre bontásában, (b) a fonéma által kifejezett különféle nyelvi funkciók felfedezése alapján. (Több hasonló előfutárt tart számon Jakobson. S a második vonalat Laziczius Gyula folytatta, inkább Karl Bühler, mint Kruszewski nyomán.) A Kazányi Iskola hírnevét leginkább ez alapozta meg; nem sokan emlegették külföldön Jan Baudouin de Courtenay nyelvelméleti tevékenységét.

Az iskola hírnevét befelé – gondolom – L. Scserba ottani indulása és későbbi tevékenysége alakította ki. Ezt ismerhette Máté Jakab is, akinek a könyve szintén nincs meg budapesti kisebb méretű könyvtáramban. Orosz szempontból Jan Baudouin de Courtenay nem több, mint Scserba előfutára. A langue/parole vitája, persze, megelőzte de Saussure munkásságát; meg folytatódott is (például Magyarországon, ahol Tamás Lajos a harmincas években a „kollektív parole”-al foglalkozott); de voltaképpen a 20. század végéig, amíg a Wittgenstein utáni nyelvfilozófia föl nem vetette az „egyéni nyelv”–„közösségi nyelv” alternatíváját, addig ez kuriózum maradt a nyelvészetben belül, és nem volt hatása a nyelvészetben kívül.

Kifelé megmaradt a Kazányi Iskola és Jan Baudouin de Courtenay híre, főleg Kruszewski és Jakobson révén. Orosz földön befelé is emlékezni fognak rá mindennél (gondolom), ahol tanított, de leginkább Scserba árnyékában.

Andor

Válaszoddal kellőképpen megleptél. Ugyanis nekem Tamás Lajos munkásságát illetően leginkább az ő magyar-román nyelvi kapcsolatok terén végzett kutatásairól, valamint az összehasonlító neolatin nyelvtudomány témájában publikált tankönyvéről volt tudomásom. Arról, hogy a de Saussure-i 'parole' fogalom kollektív jellegéről is voltak nézetei, bevallom, nem tudtam. Tudnál erről bővebbet mondani?

Szépe

Tamás Lajos a *Magyar Nyelv* című folyóiratban publikálta ezt a harmincas évek végén. Utána pedig (bár erre nem emlékszem pontosan) az 1955 körüli első (budapesti) nyelvészkongresszuson tartott egy nagy ívű előadást a magyarországi általános nyelvészetről, s abban mintha visszatért volna erre a kérdésre is.

Andor

A következőkben Ferdinand de Saussure nyelvelméletével kapcsolatban szeretnék egy-két koncepciózus kérdést felvetni. Tudom, hogy róla igen sokat tudsz, ráadásul, francia szakos lévén, nyilván eredetiben is sikerült a vele kapcsolatos forrásokat megismerned. Saussure-rel igen furcsán áll a nyelvelmélet, a nyelvtudomány egésze. Nézeteit, elméleti fejtegetéseit sokáig nem lehetett eredetiben olvasni, csupán illusztris tanítványainak előadás jegyzetei alapján, akik közreadták Genfben tartott három előadás-sorozatának anyagát, amely *Cours de linguistique générale* cím alatt először 1916-ban vált publikussá. Mi, magyar olvasók, 1967-ben jutottunk hozzá B. Lőrinczy Éva fordításában, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* címmel. Ennek a fordításnak némileg átdolgozott kiadására került sor a Corvina Könyvkiadó gondozásában 1997-ben. Mindkettőt olvastam, így kérdéseimet ezek ismeretében fogalmazom meg. A bökkenő az, hogy azt a tanítványok jegyzetei alapján készült alapmű alapján nem igazán tudhatjuk meg, hogy de Saussure valóban, pontosan azokat a nézeteket vallotta-e, amelyeket a mű közreadói a nemzetközi nyelvészeti közvélemény tudomására hoztak. A fogalomnevek, terminusok megnevezésével talán nincs is gond. Rendszerbe épülésükkel/építésükkel azonban talán igen. Ezzel a nyelvészet-történeti diszkrepanciával kapcsolatban szeretnék a következőkben egy-két meglátást megfogalmazni.

Sokan voltak azon a véleményen, hogy de Saussure nyelvelméleti fejtegetéseit nem is kívánta könyv formájában megjelentetni, mivel nem volt elégedett nézeteinek kikristályosodott, tiszta formájával. Ez egy alapvető tévedés. 1996-ban Genfben, a családi ház üvegházában megtalálták jegyzeteit, egy igen nagy kollekciót, azaz az eredeti Saussure-t, s ezt 2002-ben *Écrits de linguistique générale* címmel Párizsban megjelentette a Gallimard kiadó (angol fordítása 2006-ban *Writings in General Linguistics* címmel jelent meg az Oxford University Press gondozásában). Sikerült ehhez is hozzájutnom, elolvasnom. Ebben, Saussure jegyzeteiből világosan kiderül, hogy egy „nagy könyvön” dolgozott életének utolsó szakaszában, amelyet szeretett volna teljessé tenni. Sajnos, a „nagy könyv” az ő kéziratában korai halála miatt már nem jelenhetett meg.

Annyi azonban bizonyos, hogy az „üvegházi iratok” (*Orangery Documents*) megismerése számos tekintetben átírja, felülírja a Saussure nézeteiről korábban kialakult ismereteinket.

A *Cours*-ban és a század végén előkerült jegyzetekből, fejtegetésekből látható, hogy de Saussure szerette volna világosan, modell formájában megfogalmazni a nyelv mint rendszer (*langue*) működésről szóló nézeteit, összevetve azt az aktuálisan realizált nyelvhasználatban megmutatkozó nyelv, azaz a *parole* területével és hatáskörével. Élete utolsó szakaszában a *langue*-gal kapcsolatos teóriáján dolgozott, majdnem sikerült is befejeznie, a *parole* hasonló alaposságú kidolgozására azonban már nem jutott ideje. Emiatt célszerűtlen is olyan állításoknak helyt adni, hogy ő a *langue*-gal szemben másodlagosnak tartotta a *parole*-t, s elhanyagolta annak tárgyalását. Jegyzetei alapján megbizonyosodhatunk arról, hogy ez nem igaz. Az viszont látható, hogy a *langue* tárgyalása során elméleti fejtegetéseiben és példaillusztrációiban, fejezet-tördeléseiben hangsúlyozottan a fonetika/fonológia és a morfológia kérdéseivel foglalkozik. A mondatokra vonatkozóan nem ismerhettünk meg tőle rendszer-alapú fejtegetéseket. Nem tudhatjuk, hogy azért-e, mert a szintaxist nem tartotta annyira súlyos, a rendszer részét képező területnek, mint az előző kettőt, vagy pedig azért, mert a mondaton kidolgozására már nem jutott ideje. A *Cours* alapján megismerhető elképzelései mindössze a szintagmatan keretében körvonalazzák a szintaxis határvonalait (1967, 156–157 és 1997, 143–144). Ráadásul, itt, az igencsak rövid terjedelmű fejezetrészben a következőképpen fogalmaz: „A mondat a szintagma par excellence típusa. Ez azonban a beszédhez tartozik, és nem a nyelvhez.” (1997, 143).

Ez nyilván meglepő a szintaxis mai művelői számára, hiszen a rendszer-nyelvészet részét képező területnek a mai nyelvtudományi kutatásokban egészen más, jóval hangsúlyozottabb szerepet tulajdonítanak az egyes modellek, legyenek azok szintakto-centrikusak, mint pl. a generativisták, vagy nem (lásd pl. a mai, újabb paradigmaváltást, a kognitivistá fordulatot). Mindenesetre, úgy tűnik, valamilyen oknál fogva Saussure a szintaxist a *parole* területéhez rendelte, nem pedig a *langue* komponenseként kezelte.

Mielőtt azonban ez ilyen egyértelműen megfogalmazható lenne, a *Cours* 144. oldalán (1997) azt olvashatjuk, hogy „El kell azonban ismerni, hogy a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény (amelynek a kollektív használat a jellemzője) és a beszéd-tény között (amely az egyéni szabadságtól függ). Igen sok esetben nehéz egy egységkombinációt a megfelelő osztályba sorolni, mert létrejöttében mindkettőnek a tényezői közreműködtek, azt pedig, hogy melyek milyen arányban, lehetetlenség megállapítani.” Ugyanezen az oldalon szabályos minták szerint alakult mondatokról és szócsoportokról beszél. A 'sz-

bályos minta' fogalmát azonban – sajnálatos módon – nem fejti ki, s áttekintve az „üvegházi jegyzetek” egészét (2006), ott sem találtam erről semmit.

A fentiek alapján kérdésem a következő. Hogyan képzelhetett el egy ilyen súlyú, koncepciózus gondolkodó egy olyan nyelvi rendszert, amelyben a mondattan (vagy akár csak az ún. szintagmatan) nem játszik meghatározóbb szerepet, legalább olyan mértékűt, mint a morfológia? De Saussure a *Cours* 7. fejezetében egy rövid, kategorikus megjegyzésben deklarálja (viszont nem mutatja ki elemzéssel) a morfológia és a szintaxis függőségi viszonyát (1997, 152), sőt, felhívja a figyelmet a lexikológiai és szintaktikai jelenségek esetleges összefüggésére is (1997, 153). Mindezt azonban csak a mű 7., igen rövid fejezetében teszi, amely a grammatika tárgyával és alosztályainak azonosításával foglalkozik. Erre hivatkozik a *Cours* második magyar fordításához fűzött utószavának 6. lábjegyzetében Hermann József, megjegyezve, hogy „A *Cours*-ban nincs például szintaxisnak szentelt rész, holott a szintaxis fogalma és beilleszkedése a nyelvtanba nagyon is izgatta Saussure-t” (1997, 376). Hogyan látod, miként interpretálsz Te ezt, a nyelvelméleti kutatások szempontjából nem csekély súlyú kérdést, nézetem szerint visszásságot?

Szépe

Sajnos, nem ismerem az üvegházi iratokat. Továbbá, ahogy írtam előző levelemben, az általam a genfi kiadónál vásárolt francia kiadású de Saussure-kötetem, továbbá a kiváló Tullio de Mauro-féle olasz nyelvi keretű olasz kiadásom is Pécsett maradt valahol.

A magyar fordítás első kiadását sem lelem. (Ezt B.Lőrinczy Éva legalább egy évig fordította az MTA Nyelvtudományi Intézetében; de sem előtte, sem utána nem mutatkozott meg mindez a munkásságában. Valószínűleg az adta neki az ihletést, hogy mind Bárczi Géza, mind Papp László I. éves nyelvészeti kurzusában hivatkozott de Saussure-re. Én is tőlük hallottam erről első ízben.)

Jogos volt a második kiadás igénye. Ebből sikerült Budapesten beszereznem egy példányt.

Sajnálom, hogy a múlt század nyolcvanas éve óta nem foglalkoztam de Saussure művének filológiai (és tudománytörténeti) sorsával. Ha jól emlékszem, ennek a témának az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII. és XIV. kötetének idején volt a renaissance-a. Még mostanában is előadom a saussure-i nagy „dichotómiá”-kat; egyre jobban értem de Saussure dialektikáját.

Ha életem nem alakult volna olyan zaklatottá, akkor a 19. század végének korszakát elsősorban Gabelentz és Schuchardt munkásságán keresztül vizsgáltam

volna Hutterer Miklós (grazi professzor barátom) segítségével, akivel a legtöbbet diskuráltam akkoriban ilyesmiről.

Én nem tartom olyan óriási problémának a mondattan negligálását de Saussure esetében. Ne felejtse el, hogy ő voltaképpen egy újgrammatikus kutatónyelvész volt. A párizsi francia (jó) társasággal való kapcsolata vonzotta a teória felé, majdnem hogy extra feladatként azon a kicsiny egyetemen. Az újgrammatikusok kissé idegenkedtek az (évezredek) logikai ihletésű klasszikus (emberi nyelvre vonatkozó) mondattantól; a 19. század legvégén pedig értesülhettek arról, hogy német egyetemeken kezd kialakulni a modern matematikai logika, amelyik a mondattal (*Satz*) kapcsolatban is releváns felfedezéseket tett; elsősorban Fregére gondolok.

Nota bene, a kémikusból lett pszichológus, Wilhelm Wundt egyáltalában nem negligálta annyira a mondatot; de ő mellékvonalnak számított az első osztályú nyelvészet viszonylatában. Követői – például egy kicsit Gombocz Zoltán, majd Karácsony Sándor, s jóval később, prágai érdeklődése révén Paul Garvin – voltaképpen inkább a kommunikáció és a szemiotika kutatásában használható módon kezelték a mondatot (mint az üzenet alapegységét).

Az a pszichológia még nem alakult ki, amelyik később – az 1930-as években, elsősorban Karl Bühler révén – értelmesen kapcsolódott a nyelvészet (főleg fonológia) egyes alapkérdéseire. Viszont de Saussure föltehetően jól ismerte a G. Tarde-hoz kapcsolódó francia tömegpszichológiát.

Antoine Meillet – korának talán a legjelentősebb párizsi nyelvésze, egyébként de Saussure jó barátja – révén pedig de Saussure jól ismerhette a századfordulón kibontakozó szociológia nagy részét; ebben a szociológiában elsősorban magas szintű (társadalomelméleti = filozófiai), aztán (mai műszóval) politológiai, valamint tömeglélektani elemek is benne voltak (ha jól emlékszem).

A francia felfogásban a *nyelvi nyilatkozat (énonciation)* látszott fontosabbnak, mint a görög-latin-német-amerikai felfogásbeli *mondat*.

A *mondat* kategóriának a *langue*-hoz való közelítési kísérletét dokumentálja de Saussure egyik leghűségesebb tanítványa: Henri Frei, aki sok mondatot hasonlított össze sok nyelvben.

Ha előkerült volna de Saussure-nek a *parole*-ról szóló könyve, akkor az érdekes lehetett volna. Én azonban nem zárom ki azt a lehetőséget, hogy (a) a könyv nem készült el, (b) azért mert a szerzője munka közben rájött arra, hogy ez nem is készülhet el.

A *Cours de linguistique générale* szövegével kapcsolatos kételyek indokoltak; ez a Saussure-filológia tárgya. Engem inkább az lepett volna meg, hogyha de Saussure a mondattant ugyanolyan dialektikusan kidolgozza, mint a többi fejezetet.

Ezt a feladatot egyébként többen is megpróbálták (Jespersentől kezdve Hocketten át Harrisig stb.). Chomskynak volt (Harris árnyékából kibújva) egy óriási

ugrása. Azóta is sok minden történt ezen a területen, de ez már nem része ennek a témának.

Andor

A de Saussure-nél is felbukkanó (de a magyar fordításokban egyáltalán nem szereplő) 'nyelvi nyilatkozás' (énonciation) fogalmára, igen érdekes státusára később majd még visszatérek. Most azonban még maradjunk mondat-, illetve szintagma felfogásánál.

Fentebb hivatkoztam de Saussure felfogására, mely szerint ő a szintagmatant a 'parole', nem pedig a 'langue' tárgykörébe tartozónak tekintette (1997, 143). Ez a Cours csaknem egészének áttekintése esetében igaz, de azt is megjegyeztem, hogy a grammatika tárgyköreinek, komponenseinek igencsak kategorikusan történő megfogalmazásában azért megtaláljuk Saussure-nél az átjárhatóság (mai terminust használva az 'interfész') lehetőségét az egyes komponensek, így a morfológia és a lexikológia között. Utóbbi amiatt érdekes, mert rajta keresztül ismerhetjük meg de Saussure nézetét a jelentéstanról. A Cours-ot ismerve azt mondhatnánk, hogy szemantika-elméletet sem dolgozott ki. Ráadásul a lexikális jelentés tárgyalásakor ő legtöbbször a 'szinonímia' terminust használja, ami – mai ismereteink alapján – ugyancsak zavaró. Szinonímia alatt azonban nem a későbbi strukturalisták felfogásában kirajzolódó jelentés-azonosságot értette, hanem éppen az ellenkezőjét fogalmazta meg: a szavak jelentéses oppozícióban állnak egymással. Ha csupán a szinonímia fogalmára gondolunk, mai szemmel nézve ez ugyancsak előfutára lehet az ún. 'közeli szinonímia' fogalmának, ami nem csupán a jelentésbeli hasonlóságok azonosítására koncentrál, hanem a szinonim csoportokat alkotó lexikális egységek közti különbségek, a köztük levő gradációs eltérések kimutatására is.

De Saussure a jelentéses szavak készletét a 'langue' komponensei közé sorolta. Az ilyen lexikális egységek beépülnek a szintagmákba, önmagukban véve pedig jelentéses alapú ún. 'asszociatív kapcsolatokat' képeznek (1997, 144–147). Ezen keresztül valósul meg a de Saussure nézete szerinti, a 'parole' körébe tartozó szintagmatan és a 'langue' részét képező lexikális jelentéstan interfész viszonya. Sajnos azonban a Cours nem foglalkozik az ilyen kapcsolatok jellegének részletes tárgyalásával. Hogy ez a kérdés azonban nagyon is érdekelte de Saussure-t, arról az „üvegházi” jegyzetek áttanulmányozásakor meggyőződhetünk. Ezek a jegyzetek képezhették az ő hiányolt szemantikájának, nyelvelméleti vívódásainak, modelljének alapját.

Mindenesetre ismereteink szerint de Saussure valós szemantika-elméleti nézeteket nem fogalmazott meg. Itt is az a kérdés, vajon miért nem? Hiszen

ismerhette a kortárs Bréal kialakuló lexikális szemantikai tanait (1897). Miért nem építette be azokat saját nyelvelméletébe? Te hogy vélekedsz nyelvelméletének erről az aspektusáról, a szemantika-elmélet hiányáról? Vagy talán mégis létezett ilyen, csak ennek részletesebb leírására sem jutott már ideje?

Szépe

Ismét szépen kidolgozott kérdéseket tettél fel, amelyekre én próbálok ezt-azt válaszolni. (Az üvegházi jegyzeteket nem ismerem, de egyszer szívesen belenéznek.)

Úgy látom, hogy számodra egészen világos (de Saussure-nél) az asszociatív és a szintagmatikus kapcsolatok különbsége, ami az affixumos nyelvek esetében szembeűnő. (Bezzeg a két szélső esetben (a) az izoláló kínaiban, (b) az inkorporáló inuit nyelvben ennél finomabb distinkciókra volna szükség.)

Engem nem lepett meg, hogy de Saussure-nek nem volt (saját) szemantikája. Abban a korban ugyanis a szemantika (ha jól emlékszem) nagyon kis mértékben a filozófiához, valamivel nagyobb mértékben az akkor nagyon modernnek számító pszichológiához kapcsolódott. Egészében azonban az akkori történeti lexikológia keretein belül maradt, vagyis a nyelvnek a művelődéstörténeti szerepét segítette. Ne csupán Bréalra gondolj, hanem magyarországiakra is, például Gombocz Zoltánra (úgy is mint Lotz, Ullman István, Martinkó stb. későbbi mesterére), meg – ha jól emlékszem a nevére – Szeremlei Császár Lorándra, meg ismét Simonyi Zsigmondra. Ez a szemantika nagy mértékben szem előtt tartotta a klasszikus nyelvek szókinsén belüli viszonyokat (sorokat, kontextusokat; de olyanokat, mint a növényvilág és az állatvilág megfigyelhető szabályszerűségei). Ebben a szemantikában sokkal inkább a de Saussure nélküli Hermann Paul és a de Saussure-ellenes Schuchardt gyakorlata, majd Jespersen praxis-orientált enciklopédizmusa ragadta meg a nyelvészek és nyelvtanárok figyelmét. Természetesen A. Meillet is foglalkozott a nyelvnek valamennyi aspektusával (de ő inkább hatott de Saussure-re, mintsem fordítva de Saussure hatott volna őrá). Ez a fajta szemantika közeli kapcsolatban volt az etimológiával (annak mind a külső interlingvális változatával, mind a belső – nyelvtörténeti nyomozó – változatával). Ez inkább a művelődéstörténet részének tekinthető mentalitás-történet szabályainak az összessége volt, mint „rendszer”: a filozof szakma műveltségének a része, amelyre másféle területek elmélete gyakorolt hatást, vagy csupán gyönyörű szép kalandozások atlasza volt.

A nem lexikális elemek (és az *empty word*-ok [*üres szavak*]) esetében egyrészt a fölűjük rendelt grammatikai funkció, másrészt bizonyos morfológiai pozíciók által kölcsönzött „keret-jelentés” volt a vizsgálat tárgya (annak mindenféle terminológiai velejárójával együtt). Az *interface*, amire céloztál, természetes volt egy olyan

gondolkodási körben, ahol az affixumos indoeurópai nyelvek ugrottak be először, s második körben is a héber, meg az „urál-altáji” nyelvek kínálkoztak.

De Saussure esetében – azt hiszem – a fő kérdés az lehetne (lehetett volna, esetleg volt is), hogy mi a terjedelme a jelviszonynak. Vagyis, hogyan értelmezhető egy egész mondat vagy egy szintagma a jelviszony keretében. (Petőfi S. János, aztán például Török Gábor mintha kiterjesztenék a jelviszonyt a mondatra, sőt a mondatokat tartalmazó szövegekre is.)

A rejtélynek én annál a szakaszánál maradtam állva, amikor csak a *signifiant*-nak érdemes rendszeréről beszélni; de itt sem az egész hangzó világ, hanem annak a grammatika által szabványosra hasított részeivel kapcsolatban.

Azt az egyet tudom még elképzelni, hogy problémát okozhatott ugyanez a *signifié* síkján is. Itt viszont a nem szabványosított rész kezelésére (a) akkor nem nagyon látszott szinkron módszer, (b) voltaképpen az 'universum'-mal volt azonos. Ha volt rendszer benne, akkor az a világ rendszere volt, amelyet a nyelven belül elemek, illetve részleges nomenklatúrák képviselhettek. (Itt lehet szerepe a szinonimáknak.)

A problémát – szerintem – de Saussure azért nem oldotta meg, mert az akkoriiban nem volt megoldható a számára rendelkezésre álló eszközökkel, illetve azok kombinálásával.

A megoldást egy későbbi korban a prágai iskola után, Jakobson után és a harmincas években matematikai-logikusok szemantikára is kiterjedő munkássága nyomán, valamint a brit filozófusokkal együtt lehetett ismét megkísérelni. Azt hiszem, akkor is csak kétféle módon: (a) a szemiotikusok merészségével kilépni a nyelvészet eszközeivel a nyelvészetten túlra (ez a transzlingvisztika), (b) a Morris-féle klasszikus (integrált) szemiotika köreit megpróbálni visszaalkalmazni a nyelvészetre: vagyis a szintaxis után (vagy vele együtt) elővenni a szemantikát. Chomsky egy bizonyos ponton túl már ezt művelte, ha jól értettem („sans le savoir”, vagyis anélkül, hogy erről expliciten nyilatkozott volna). *Nota bene*: ez az utóbbi eljárás implikálja a pragmatikát; ez a nyelvészek egy része számára (az én számomra is) nyilvánvaló volt már a hetvenes évektől; de nem tudtuk megfogni a problémát épp nyelvészetileg.

Még egy megjegyzés. A de Saussure-keretben lehetséges a 'langue' egyes elemeinek szinkron rendszere, illetve ezek története; de ami nem egyértelműen tartozik a 'langue'-ba, annak nem lehet sem szinkron rendszere, sem rendszerének története. Ebben az a paradoxon, hogy a szókinccs (*full word* [*a lexikális jelentéssel rendelkező szavak*]) elemeinek nincs szinkron rendszere, de nagyon érdekes története van kulturális kontextusban. Ez a kor még nagyon tisztelte az etimológiai szótárakat, amelyek lassanként háttérbe szorultak a nyelvészetileg élenjáró országokban. A francia nyelvterületen a Littré-féle filozófikus szótár került előtérbe, az angol nyelvterületen pedig az alkalmazott lexikográfia két versenytársa: az Oxford és a Webster. Ezek olimpiai bajnokok lettek elméleti szemantika nélkül.

Andor

Még mindig de Saussure-ről szeretnék kérdezni. Az előzőekben arról beszélgettünk, hogy rendszerszerű mondat- és jelentélméletet nem hagyott az utókorra. Vannak, akik úgy vélik, szeretett volna, csak nem maradt rá ideje, korán érte a halál. Professzori előadásából, jegyzeteiből azt láthatjuk, hogy figyelmének jelentős részét lekötötte a 'langue' fogalmának és tárgykörének körülhatárolása, leírása a 'parole', azaz a realizált nyelvhasználattal szemben. Utóbbi értelmezése azonban korántsem problémamentes mindannak alapján, ami ránk maradt. De Saussure 'parole' értelmezése meglehetősen homályos és töredékes. Én, különösen az igen későn megtalált eredeti kéziratok elolvasása után, nem állítanám azt, amit igen sokan tesznek, hogy ő a 'parole'-t a 'langue'-gal szemben másodlagosnak tartotta. Írásaiban számos helyen megjelenik a szöveg, a diskurzus terminusa. Amint azt Bouquet (2004, 210) kimutatja, a 'discours' fogalmát több helyen megtalálhatjuk eredeti szövegeiben. Én az „üvegházi kéziratok” anyagában öt helyen akadtam rá ezzel kapcsolatos gondolataira. A diskurzus saussure-i fogalmát a Cours összeállítói nem kezelték kellő súlyal, státusa Saussure nyelvelméletében emiatt nem tisztázódhatott. A mű magyar fordításának mindkét változatából pedig a terminus egyszerűen hiányzik. „Lost in translation” („elvezett a fordítás során”) – mondhatná az ember. Véleményem szerint ez igen súlyos hiba volt a szerkesztők, s nekik köszönhetően a fordítók, köztük a magyar fordítás készítője részéről. Ugyanis a 'discours' fogalmának nem kellő súlyú tárgyalása, értelmezése azt eredményezte, hogy de Saussure rá vonatkozó nézeteit az utókor egybemosta a 'parole' fogalmával, a fordításokban egyazon szóval jelölték, azaz nem választották szét a két, egymástól – megítélésem szerint – eltérő fogalmat. B. Lőrinczy Éva minden esetben a 'beszéd' terminusát használja magyar fordításában.

De hát hol is rejtőzködhet a két fogalom különbsége de Saussure felfogásában? Sajnos kristálytisztán ő ezt nem fejtette ki. Hova tartozónak ítéltette meg de Saussure a diskurzust? A figyelmes olvasó arra a következtetésre juthat mind az „üvegházi kéziratok”, mind pedig a Cours alapján, hogy a 'discourse' valójában a 'langue' részét képezi, oda kötődik, de összekötő (mai szóval kifejezve 'interfész') szerepet játszik a 'parole'-l. Erre a következtetésre jut Bouquet is, aki szerint a 'diskurzus' az ún. asszociatív kapcsolatok rendszerében kötődik a 'langue'-hoz (2004, 211). Ha ezt elfogadjuk, azonnal látható a közvetlen kapcsolódás a Coursban is specifikált, szintén asszociatív kapcsolatú szójelentés (de Saussure 1997, 144–147) és a diskurzus (jelentés) között. Csakhogy mind ezt de Saussure ebben a formában nem deklarálta, nem dolgozta ki, ez csupán kikövetkeztethető eredeti és tanítványai által közvetített írásaiból.

Ennek alapján a 'discourse' a nyelvléírás legfelsőbb reprezentációját képezi, rendszernyelvészeti, alapvetően a 'langue' körébe tartozó fogalom, míg a 'parole' fogalma a realizált nyelvhasználati tevékenységek formáinak és nyelvi megvalósításának összességét öleli fel. Bouquet értelmezése alapján a 'langue' közvetíti a jelentés szavakat a 'discours' számára az ún. asszociatív kapcsolatokon keresztül (2004, 213). Érdekes lenne megvizsgálni a jóval későbbi időszakban kutató francia Guillaume fogalmát a 'discours'-ról (1973) és összevetni azt de Saussure-nek a 'discourse'-ról és a 'parole'-ról alkotott nézeteivel. Guillaume-nál ugyanis a 'discours' a 'langue'-gal áll oppozícióban, státusa egybecseng de Saussure 'parole' fogalmával (Gordon 2004, 85).

Persze a fenti gondolatmenettel kapcsolatban azonnal felmerül a kérdés, hogy mindez hogyan egyeztethető össze de Saussure korábban tárgyalt szintagmatanával, amelynek körébe tartozóan ítélte ő meg az általa kidolgozatlanul hagyott mondatant. Talán ez lehetett az a pont, ami meghatározó lökést adott a Prágai Iskola funkcionalistái számára kommunikatív szemléletű mondattanuk kialakítása során. Ők, tudjuk, közvetlen nagy elődjüknek tartották de Saussure nyelvelméletét, akinek jegyzeteiben azonban a kulcsfontosságú alapfogalmak nem tisztáztak. Homályosságukra, tisztázatlanságukra vonatkozóan hadd hivatkozzak de Saussure egyik jegyzetére az „üvegházi kéziratokból”, mely szerint a szó maga nem képezi a mondatelemzés részét. A szó a mentális tár, a memória élő részeként létezik. Elsődlegesen nem a mondat része (ami csupán a beszédben létezik). Kívül esik bármely diskurzuson. (2002/2006, 80–81)

Még egy ehhez kapcsolódó érdekes gondolatot képez az, hogy de Saussure munkáiban – ahogy azt a hetedik kérdésemre adott válaszdoban Te is megjegyezted – megjelenik a 'nyelvi nyilatkozás' (énonciation) fogalma. Ez – főként mai szemmel nézve – tisztán pragmatikai státusú fogalom, beható elemzésére a 20. század második felében kialakult és teret nyerő beszédaktus elméletben került sor. Kapcsolódása/ kapcsolhatósága a de Saussure-i 'discours' státusához kézenfekvő.

A fentiek alapján mondhatjuk-e, hogy de Saussure nyelvszemléletében csíráiban már fellelhetőek a nyelvészeti pragmatika és szövegtan rendszernyelvészeti státusú alapjai? Talán nem is Morris, Carnap, Austin voltak alapvetően a nyelvészeti pragmatika diszciplínájának, van Dijk pedig a nyelvészeti szövegtan rendszerének megalapozói? Csak minderre nem figyelt fel kellőképpen a nyelvtudomány valamint történetének kutatása? Mi a véleményed erről a diszciplináris státusú kérdésről?

Szépe

A *lost in translation* jelenség nemcsak B. Lőrinczy Éva esetében történt meg; mindnyájan járhatunk így. (Az én kedvenc példám az, ahogy a japánok fordítások révén kialakították a saját japáni Bühler-változatukat.) B. Lőrinczy Éva okleveles középiskolai magyar–francia tanár volt, s egyúttal a romanista – s otthon franciául beszélő, francia rokonságú – Bárczi Géza magyar nyelvtörténész professzornak egyik kedves tanítványa. B.L.É. nagy merészséggel fogott hozzá a fordításnak; mert addig nem sokat foglalkozott a nyelvészetnek ezzel a szintjével. Talán menet közben több segítséget kaphatott volna Mesterétől (aki az 1910-es évek végén azon az egyetemen is megfordult, ahol megelőzően de Saussure működött).

A *discours* pontos jelentésének utána lehet nézni egy francia nyelvészeti terminológiai listában (esetleg Littrének a korszakban óriási tekintélyű francia nyelvű filozófiai szótárában is), vagy épp talán a de Saussure-höz kapcsolódó filológiában (bár az utóbbi azért gyanús, mert elővételez egy fogalmi keretet; holott épp azt keresed). Az is használhatna esetleg, ha megnéznéd, hogy az angol fordításban Bastian mire használta a *discourse* szót; nekem az emlékeim alapján úgy rémlik, hogy a saussure-i francia *langage* angol megfelelőjének tekintette, mivelhogy a *triád* számára nem állt rendelkezésre elegendő angol műszó. (Nem úgy, mint az újlatin nyelvek fordítóinak számára). Ha ez így van (volna), akkor az nem erősíti, hanem gyengítheti a föltevésedet a *discours*-ra (függetlenül attól, hogy B.L.É.-nek jobban utána kellett volna néznie ennek).

Ahogy felvázoltad a saussure-i lehetséges francia *langue*-hoz köthető hálózatot, az korrektnek látszik.

Viszont minden igyekezetet a *parole*-lal kapcsolatos kidolgozására eretnek biblia-magyarázat-szerű. (*Nota bene*: de Saussure korai halála, s az utána fennmaradó apokrif *Cours* szinte csábít az ilyen kísérletekre.)

Azt hiszem, hogy de Saussure-t nem nagyon (vagy másként) érdekelték a *parole*-ra vonatkozó problémák. A korabeli fiatal szociológia „nagybátyjá”-nak, Tarde-nak a tömeglélektana ismeretes volt számára. Bizonyára értesült az akkori kibontakozó modern szociológiáról is (ha másként nem, akkor Meillet révén). Mint volt lipcei doktorandus, föltehetően figyelemmel kísérte a hangdomíniumnak találkozásait a természettudományokkal is.

Mindez azonban (a) az én amateur tudománytörténész szememmel másodlagos jelentőségű; s (b) föltehetően az ő számára is az volt. Az ő teljesítménye abban állt, hogy a megelőző korszakok nyelvre vonatkozó kutatásainak számára olyan elméleti (és bizonyos mértékig módszertani) keretet hozott létre, amelynek révén a nyelvtudományban mindennek meglett a saját helye, s *ipso facto* a nyelvtudomány autonóm diszciplínává vált. Tehát a legfontosabb jelenségeket párba állította, s

ezeket az oppozíciókat egy olyan („hegeli”) triádok sorában rendszerezte, amely csak esetlegesen terjedt ki az egyes oppozíciók belső tartalmára (és a rendszeren kívüli egyéb összefüggéseire).

Amit a Prágai Iskolára vonatkozóan írsz, az föltehetően helytálló, de csak egy a különféle tényezők közül. Azt kellene megmagyarázni, hogy a hat (6!) saussure-iánus iskola közül miért épp a prágaiak vették át egy időre fáklyát. Mondhatnánk földrajzi közelséget (európai centrális helyzetüket), személyes okokat (és véletleneket, mint a forradalmi Oroszországból arrafelé került oroszokat, Trubetzkoyt és Jakobsont). Gyaníthatnánk, hogy a csehszlovákiai polgári demokrácia nyíltabb volt, mint akkoriban a legtöbb számításba vehető „nem-nagyhatalom”.

Véleményem szerint azonban az a fáklya egy másik fáklya volt, amely Prágába került; ez pedig a koppenhágai (húszas évek végén) létrejövő atomfizikai áttörés, amelyhez csatlakoztak a fonológusok (nemcsak azért, mert a *fonémá-t* az *atom*-hoz hasonló alapegységnek tekintették, ahogy azt Jakobson megírta), hanem főleg amiatt, hogy mindkettő részlegesen újrendezte a saját paradigmájának központi részét.

Amit a prágaiak a nyelvi sztenderdizációról, a szaknyelvekről stb. írnak, az is rendkívül érdekes, de periférikus a központban levő fonéma vizsgálatához képest.

De Saussure – azt hiszem – a szöveget a stilisztika és a retorika fennhatóságába iktathatta (nem mintha arról nem mondhatott volna alapvetően újakat, ha hozzáfogott volna).

A *pragmatika* de Saussure életében mint egy „nem elsőrendű” filozofikus megközelítés létezett; s nincs rá utalás, hogy ez eljutott volna a legjelesebb európai filozófusokhoz. Morris integrálta *Foundations of the Theory of Signs* című alapművében (1938) a filozófiai stúdiumok közé.

Ennek alapján továbbra is az a valószínű, hogy bizony Morris, Carnap, Austin voltak a nyelvészeti pragmatika diszciplínáját megalapozó első játékosai (olyan labdaszedőkkel, mint van Dijk és Dressler). (Petőfi S. János más eset, mert ő tudatosan a nyelvtudományon kívül is és belül is működteti a saját rendszerét.)

Andor

Eddigi kérdéseim, felvetéseim főként a 19. század második és a 20. század első felében felmerülő, a nyelvtudomány mai történetére is meghatározó módon kiható nyelvelméleti kérdéseket érintettek. Utolsó kérdésem más jellegű. Alapos ismereteidre támaszkodva, mely ismeretek igen jelentős hányada személyes alapú is volt a 20. század második felében és a 21. század kezdetén, azt szeretném megkérdezni Tőled, hogy Te a nyelvtudomány történetének mely pontjait, elméleti modelljeit vagy tendenciáit tartod olyan státusúaknak, amelyek a tu-

domány fejlődésében olyan erősek és jelentősek voltak, hogy paradigmaváltást eredményeztek. Gondolom, hogy ezzel kapcsolatban az is nyilvánvaló, hogy kíváncsi vagyok véleményedre a generativizmus státusáról is, annak ellenére, hogy tudom, a generatív nyelvelmélet mai alakulását, a generatív alapú nyelveírás eszköztárát csak azok tudják követni, akik annak aktív művelői, Te pedig nem tartozol ezek közé, mint ahogy már én sem. Az is érdekel, hogyan vélekedsz interdiszciplináris vonatkozásban a nyelvészet fejlődéstörténetéről. Beszélgetésünk elején tárgyaltuk a grammatikai modellek és szemléletek és a filozófia, a logika összefüggéseit. Korunkban ezeken kívül szoros a kapcsolat a nyelvtudomány, a pszichológia, a szociológia, de még a mesterséges intelligencia kutatása között is, a nyelvtudomány igen markáns részét képezi az ún. kognitív tudományoknak. Érdeklődéssel várom válaszodat erre, a beszélgetésünk jelen szakaszát záró kérdésre.

Szépe

1. Először is, Ferdinand de Saussure előtt voltaképpen nem is létezett nyelvtudomány a mai tudományelmélet kritériumai szerint. A nyelvvel kapcsolatos foglalatosság, illetve gondolkodás *egyéb* paradigmák része volt. (Ezt nem nagyon ismerte fel – egyébként rendkívül érdekes monográfiájában – Békés Vera. (1997))

Azt hiszem, hogy de Saussure előtt a nyelvészetnek, vagyis a nyelvtörténetnek legfejlettebb változatát az újgrammatikusok alakították ki. Ebben (a) valamilyen egységes keretet találtak az általuk vizsgált nyelvi jelenségek számára; (b) de az egyes magyarázatokat (azoknak nyalábjait) redukálták nyelven kívüli tényezők körül felépült diszciplinákra. *Nota bene* a magyarázatok történeti jellege tartotta össze az újgrammatikusoknak szépen kidolgozott épületét. Éppen ehhez képest jelentett „tudományos forradalmat” de Saussure elméleti/módszertani szintézise, amelynek révén a nyelvre vonatkozó gondolatoknak létrejöhetett egy autonóm diszciplinája (akkor ez volt a tudomány legmagasabb szintje).

Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna tengernyi pozitívum a de Saussure előtti európai nyelvészet sok-sok változatában. S egyáltalában nem jelenti, hogy mindezen a meglevő kereteken belül és kívül nem működtek volna zseniális figurák. *Nota bene* ők az Európában föltett fővonalat készítették elő, amely (a) gondolom, hogy soha sem találkozott a kínai nyelvészettel (Gabelentz kivételével); (b) s tudom, hogy csak fél évszázad múlva találkozott az indiai nyelvészettel.

2. Ferdinand de Saussure „forradalma” (vagyis egy paradigmaváltás lehetőségének kinyitása) után s nagyrészt annak hatására nem is sokára következett be –, „mainstream”-ben – a prágai fonológia révén egy „parciális paradigma-váltás”.

(Egyébként, ha jól emlékszem, épp 50 éve volt annak, hogy valahol előadtam a de Saussure utáni öt fő nyelvészeti iskolafélének egymáshoz való viszonyát; ez meg is jelent. Ezt lehetne továbbfolytatni; de ez már nem hasznos, mert annyi minden történt azóta az öt fő irányon kívül is.)

3. Kétségtelenül Noam Chomsky fordulata jelentett tudománytörténeti paradigmaváltást (a legelején közvetlen környezetének: a Zellig Harris által dominált amerikai deszkriptív nyelvészettel szemben). Ebből eleinte mindenki egyéb kimaradt (kivéve egy-két logika-kutatót és olyan nyelvészt, akit minden érdekelt a nyelvvel kapcsolatban).

Csakhogy Chomsky életben maradt, s ezáltal nem lehetett posztumusz szentté avatni személyét és munkásságának első évtizedét. Ennek folytán (a) a paradigmán belül megindult a fejlődés a mester részvételével; (b) nagyságrendekkel megnőtt a paradigmán belüli nyelvészek és műveik száma; (c) ugyanakkor „balkanizálódott” ezen a paradigmán belül is (akárcsak általában) a humán tudományos kutatásnak nagy része; (d) a belső fejlődés és annak értékelése mellett kezd kialakulni az elméleteknek a hasznosságuk szerint történő méltánylása is. (Ez utóbbi a kezdeti számítógépes kutatással való összefonódás mellől indult és nagyon sok irányba vezetett.)

4. A pragmatika bekapcsolódása előre jelezhető volt a 20. század hetvenes éveinek végétől (Morrisnak a II. világháború előtti egyesített szemiotikai modellje alapján). A kognitív nyelvészetet Garvin és az amerikai kulturális antropológiában otthonos szakemberek a hatvanas évektől művelték. A szövegnek pedig a *sui generis* nyelvészeti vizsgálata a levegőben lógott minden alapos szintaxis-megközelítésben; én a hatvanas években hallgattam a University of Pennsylvanián Harrisnek hiper-szintaxis előadását. Hasonló lehet a helyzet minden – szövegre is épülő – diszciplínában, mint az irodalomtudományban, jogtudományban, teológiában stb.

Nem volt előre látható akkor még, hogy később látványosan fejlődik a szociolingvisztika, amely kapcsolatba kerül (a) a belső nyelvészettel, (b) a történetileg felmerült társadalom-kutatási témákkal. Ebben a diszciplínában máig nagyon sok nyitott kérdés található.

A pszicholingvisztika egyre jobban kibontakozó fejlődése szakadatlanul tart. Bár ez kevésbé meglepő, hisz’ Chomsky nagyon is egyeztetett George Millerrel már a hatvanas években. Ennek a diszciplínának az előtérbe kerülése előbb-utóbb egy újabb paradigmaváltást eredményezhet: a nyelvészet természettudományos fordulatát. (Ez nagyságrendileg jelentősebbnek látszik, mint a filozófia nyelvészeti fordulata, vagy annak a tükörképe: a filozófia hatása a nyelvészet egyes részeire.) Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a nyelvészet ismét kettészakad, mint az már sokszor megtörtént, a legutóbb Itáliában *linguistica* és *glottologia* néven.

A logika fejlődéséről nem tudok mit mondani. Azt hiszem, hogy a formális szintaxis bizonyos mértékig átvett egyes témákat a logikától. Engem, bevallom, a

logikának a tudományelmélettel való összefüggése jobban érdekelt; de ez is olyan módon, hogy várom, csak várom a tudományelméleten belüli „saussure-ihez” hasonló fordulatot, amelyben a tudománytörténet is méltó helyet kap (Kínával, Indiával, illetve Schuchardt-tal, Gabelentz-cel stb. együtt).

Megemlítem még a korpusz-nyelvészetet, amely voltaképpen a filológia nagy részének paradigmaváltásaként is felfogható volna, hogyha nem kapcsolódna ezer és egy szállal az informatikához. Az informatika pedig folyamatosan nyomul bele a világ valamennyi látható és nem látható szegletébe. Valahogy ezzel is lehetséges egy új „overall” kommunikációs modell, amely kiterjedhet a kultúra-modellre (beleértve talán még az etikát is). Egy ilyen megoldás föltehetően csökkentené az újítások kétségtelen *abundantia*-ját.

A szívemnek kedves szemiotika (a „napfényes filológia”) pedig szép kerti virágként szinte örökéletű maradhat, mint az amulettek, gyűrűk és az eső után felragyogó szivárvány.

Andor

Mennyi mindenről beszélhetnénk még! Tulajdonképpen még a de Saussure nevéhez fűződő témát sem aknáztuk ki teljesen! Nem hasonlítottuk össze például de Saussure fogalmát a *langue*-ről és a *parole*-ről Chomskynak a *kompetencia* és a *performancia* fogalmáról vallott nézeteivel, amiről tucatnyi szakirodalom áll rendelkezésre. Többségük azt állítja, hogy Chomsky fogalmai az egyén nyelvtudását és nyelvhasználatát illetik, míg a nagy előd a *langue* társadalmiságát hangsúlyozta. Aki elolvassa Paul J. Thibault kitűnő, alapos elemzésre épülő könyvét de Saussure nyelvelméleti nézeteinek újraértékeléséről (1997), láthatja, hogy de Saussure sem hanyagolta el a *langue* tárgyalásakor az egyén szerepét. Azután a generativizmusról és a kognitív bázisú nyelvészet tanairól sem értekeztünk mélyebben ebben az interjúban, vagy azokról a diszciplináris összefonódásokról, ún. interfész jellegű kapcsolódásokról, amelyeket 10. kérdészemre adott válaszdobban felvázoltál.

Folytatni viszont mindketten szeretnénk, hiszen a „szabad beszélgetések” gondolatának felvetődésekor, mintegy egy éve, a vonaton abban egyeztünk meg, hogy áttekintjük a nyelvtudomány történetének koncepciózus kérdéseit illető valamennyi állomást, a régmúlttól egészen napjainkig, nemzetközi és hazai vonatkozásban egyaránt. Bőven maradt még megtárgyalatlan téma a beszélgetések folytatására. De hadd maradjon egy kicsit talány az olvasók számára, hogy még mi mindent szeretnénk megvitatni! Aki ismeri vagy megismeri gazdag életutadat, tudományos pályafutásodnak állomásait, megsejtheti, hogy izgalmas témákat fogunk érinteni például a jelenkori, főleg a 20. században uralkodó

nyelvészeti irányzatokról és azok gyökereiről, hiszen közvetlen, személyes alapú élményeid, ismeretséged igen fontos, sokak számára nem ismert tényeket, tényezőket képesek felszínre hozni. Nem fognak homályban maradni a nemzetközi mércével mérve is jelentős hazai kiválóságok áttekintésünkben!

Hogy terveinket megvalósítsuk, ahhoz 80. születésnapod alkalmából kollégáid és tanítványaid nevében is kívánok erőt és egészséget, még sok-sok évre szóló alkotókedvet! Magunknak pedig azt, hogy Mesterünk szellemi frissességét, ötletgazdagságát, tudományos kreativitását és leleményességét még igen sokáig élvezhessük.

IRODALOM

- ADAM, Martin 2006. *Functional Macrofield Perspective*. Vydala Masarykova Univerzita, Brno.
- ARISZTOTELÉSZ 1979. *Orgánon* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉS Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen.
- BOUQUET, Simon 2004. Saussure's unfinished semantics. C. SANDERS (szerk.): *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge University Press, Cambridge. 205–218.
- BRASSAI Sámuel 1885. A mondat dualismusa. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XII/X*. 1–92.
- BREAL, Michel 1897. *Essai de sémantique: science des significations*. Hachette, Paris.
- CARDONA, George 1997. *Pāṇini: His Work and its Traditions Vol.1*. Motilal Banarsidass, Delhi.
- DEZSŐ László – SZÉPE György 1967. Adalékok a topic–comment problémához. *Nyelvtudományi Közlemények LXIX*. 365–388.
- DEZSŐ László – SZÉPE György 1974. Two problems of topic-comment. F. DANEŠ (szerk.): *Papers on Functional Sentence Perspective*. Academia, Prague. 81–86.
- É. KISS Katalin 1981. Brassai Sámuel mondatelmélete. TELEGDİ Zs. – SZÉPE Gy. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 91–202.
- FILLMORE, Charles J. 1968. The case for case. E. BACH – R.T. HARMS (szerk.): *Universals in Linguistic Theory*. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York. 1–90.
- FIRBAS, Jan 1992. *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GORDON, W. Terrence 2004. *Langue and parole*. C. SANDERS (szerk.): *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge University Press, Cambridge. 76–87.
- VON DER GABELENTZ, Georg 1891/1984. *Die Sprachwissenschaft*. Günter Narr, Tübingen.
- GUILLAUME, Gustave 1973. *Principles de linguistique théorique de Gustave Guillaume*. Klincksieck, Paris.
- HALLIDAY, Michael A.K. – HASAN, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- HARRIS, Zellig 1991. *A Theory of Language and Information*. Clarendon Press, Oxford.
- JAKOBSON, Roman 1972. *Hang – Jel – Vers*. FÓNAGY Iván – SZÉPE György (szerk.) Gondolat, Budapest.

- KIPARSKY, Paul 1979. *Pāṇini as a Variationist*. Poona University Press, Poona.
- KIPARSKY, Paul – J. FRITS STAAL 1968. Syntactic and semantic relations in Pāṇini. *Foundations of Language* 5: 83–117.
- LAKOFF, George 1966. Stative verbs and adjectives in English. *Harvard Computation Laboratory Report NSF-17*. Harvard University, Cambridge, Massachusetts. oldalszámozás nélkül.
- LI Charles N. – THOMPSON, Sandra 1976. Subject and topic: a new typology of language. C.N. LI (szerk.): *Subject and Topic*. Academic Press, New York. 457–489.
- LŐRINCZI Réka 2005. Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről. PÉNTÉK János (szerk.): *A nyelvész Brassai élő öröksége: Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 106–111.
- MORRIS, Charles W. 1938/1953. *Foundations of the Theory of Signs*. University of Chicago Press, Chicago.
- PETŐFI S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel (Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETŐFI S. János – BENKES Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra, Budapest.
- SAPIR, Edward 1921. *Language*. Harcourt and Brace, New York.
- DE SAUSSURE, Ferdinand 1931/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- DE SAUSSURE, Ferdinand 1978/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe (második kiadás)*. Corvina, Budapest.
- DE SAUSSURE, Ferdinand 2002/2006. *Writings in General Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- SEBEOK, Thomas A. 1964. Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében. *Nyelvtudományi Közlemények* LXVI./2. 285–302.
- SZÉPE György 1993. Review of Josef Vachek: *Written Language Revisited*. *Ural-Altäische Jahrbücher* 65. 174–175.
- TESNIÈRE, Lucien 1959/1988. *Éléments de syntaxe structurale*. Klincksieck, Paris.
- THIBAUT, Paul J. 1997. *Re-reading Saussure*. Routledge, London.
- WEIL, Henri 1844. *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. Joubert, Paris.